

Поняття дискурсу як комунікативної події та текстової категорії

Н. В. Пасенчук

Херсонський державний університет, м. Херсон, Україна
Corresponding author. E-mail: natanatanata19@gmail.com

Paper received 22.03.17; Accepted for publication 28.03.17.

Анотація. Стаття присвячена теоретичному огляду поняття «дискурс» з позиції перекладознавства. У статті розглянуто різні підходи до трактування поняття «дискурс», обґрунтовується його розуміння як комунікативної події (явища) та текстової категорії. Дискурс аналізується як загальна категорія організації мовленнєвої діяльності, вирішується питання про виділення одиниць, складових дискурсу під час усного та письмового перекладу.

Ключові слова: переклад, дискурс, текст, мовлення, екстралінгвальні чинники, соціокультурний контекст, комунікація.

Мета статті – обґрунтувати актуальність дослідження дискурсу з огляду перекладознавства. Відповідно до мети висуваються такі завдання: 1) розглянути з теоретичної точки зору поняття «дискурс» та визначити дискусійні аспекти цього поняття з перекладознавчої позиції; 2) розкрити суть поняття дискурсу як комунікативного явища; 3) виявити основні засоби відтворення лінгвокультурних особливостей дискурсу під час письмового перекладу.

Становлення когнітивно-дискурсивної парадигми зумовило дослідження дискурсу як одного з основних понять прагматичної лінгвістики, лінгвістики тексту та у подальшому – теорії перекладу. Термін «дискурс» трактується з урахуванням різноманітних теоретичних підходів [Н.Д.Арутюнова, Ф.С.Бацевич, Т.А.ван Дейк, В.Звєгінцев, В.І. Карасик, А.А. Кібрик, І.С. Шевченко, Д. Шиффрін]. Дискурс є складним багатоплановим феноменом і, як відзначає С. Міллз, спектр його можливих потрактувань є ширшим, ніж у будь-якого іншого терміна в літературознавстві й теорії культури [12, с.168]. Однак однозначного й загальноприйнятого визначення цього поняття не існує, оскільки його багатофункціональність не дає змоги виокремити чіткі узагальнені критерії до його тлумачення.

Існує дві основні складові, що є важливими для обґрунтування поняття дискурсу: це – мовленнєва діяльність і текст. Два аспекти мовлення – процесуальний і матеріальний – постають основою виокремлення дискурсу і вважаються ключовими у створенні таких опозицій, як текст і дискурс. Численність поглядів на ці два феномени у лінгвістиці змушує шукати способи поєднання розбіжних та схожих тлумачень, які б відповідали потребам перекладознавства.

Засновником сучасної теорії дискурсу вважається голландський лінгвіст Т. ван Дейк, який розглядає текст як статичний об'єкт, а дискурс – як комунікативну подію (складну єдність мовної форми, значення і дії), відтворену учасниками спілкування, в якій задіяна не лише мова в її фактичному використанні, але й ті ментальні процеси, які постійно супроводжують процес комунікації, а також спосіб актуалізації тексту в певних ментальних і прагматичних умовах [4, с.58]. На думку вченого, існує не лише зв'язна послідовність речень семантичної макроструктури тексту, а й зв'язна послідовність мовленнєвих актів – як прагматичної макроструктури тексту.

Власне кажучи, Т. ван Дейк окреслив інтегральний зв'язок мови – мовлення (тексту як його матеріально-

го прояву) – комунікативної ситуації та одержувача, адресата [4, с.110]. Як він зазначає, саме дискурс вбирає у себе всю різноманітність історичної епохи, індивідуальних та соціальних особливостей комуніканта та комунікативної ситуації, у якій відбувається спілкування. Тому, у дискурсі відображаються менталітет та культура як національна, загальна, так й індивідуальна, приватна [4, с.98].

Визначила дискурс як інтегративне усне та письмове висловлювання, взяте у певному контексті, американська дослідниця Д. Шиффрін. Авторка акцентує увагу на трьох підходах до визначення поняття «дискурс». Перший підхід здійснюється з точки зору формально чи структурно зорієнтованої лінгвістики, тобто відзначає дискурс як мову, вищу за рівень словосполучення чи речення, та окреслює його у межах двох або кількох речень, пов'язаних між собою за змістом. Другий підхід дає функціональне визначення дискурсу, як «різноманітного вживання мови». Третій підхід характеризує дискурс як висловлювання і наголошує на взаємодії форми та функцій. У цьому випадку дискурс розуміється не як примітивний набір ізольованих одиниць мовної структури «більших за речення», а як цілісна сукупність функціонально організованих, контекстуально зумовлених одиниць вживання мови [13, с.21].

Російський мовознавець А.А. Кібрик трактує дискурс як комунікативну ситуацію, що включає свідомість комунікантів (партнерів спілкування) і текст, що створюється у процесі спілкування [8, с.126].

У свою чергу, український лінгвіст Ф. С. Бацевич твердить, що дискурс – це тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), і відбувається у межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників; синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом — форм життя, залежних від тематики спілкування, та має своїм результатом формування різноманітних мовленнєвих жанрів [2, с.138].

З позицій соціолінгвістики дискурс розглядають як спілкування з огляду на приналежність мовців до певної соціальної групи або типової мовленнєвої ситуації [7, с. 312]. Дослідник В.І. Карасик, вважає, що «дискурс» – це логічно обумовлена думка, тобто суворий перехід від одного твердження до іншого, що прослідковується у мисленні за допомогою логічних

правил, що має за мету послідовне і систематичне розгортання думки» [7, с. 315]. Російський вчений передбачає аналіз учасників спілкування як представників тієї чи іншої соціальної групи та аналіз обставин спілкування в широкому соціокультурному контексті. Якщо спиратися на соціолінгвістичний підхід до визначення терміна «дискурс», то його можна визначити як соціолінгвістичний феномен, що сформувався в певному соціальному середовищі та активно структуріє й моделює соціальну дійсність, матеріальним втіленням якого є текст (усний чи письмовий), що відображає спосіб мислення, ціннісні орієнтири, моральні норми як власне адресата, так і середовища в цілому.

З позицій психолінгвістики дискурс цікавий як розгортання перемикачів від внутрішнього коду до зовнішньої вербалізації у процесах породження мовлення та її інтерпретації з урахуванням соціально-психологічних типів мовних особистостей, рольових установок і приписів [7, с. 317].

Безумовно, наведені твердження ґрунтуються на комунікативному аспекті тлумачення дискурсу. Такий підхід надає підстави вивчати дискурс як комунікативну подію, ситуацію, що інтегрує текст з іншими її складовими, зокрема, екстралінгвальними, соціальними й референційними факторами (обставинами, часом, простором комунікації), когнітивними та психологічними чинниками, які опосередковують взаємодію учасників спілкування, їхні мотиви, цілі та стратегії.

Неодмінна присутність у дискурсі адресата й адресанта актуалізує тексто-дискурсивну категорію адресованості, що, у свою чергу, детермінує лінгвістичні механізми дискурсу. Комунікативна спрямованість, адресованість дискурсу дозволяють залучити його до вивчення численної кількості власне комунікативних, соціальних та інших екстралінгвістичних чинників. Визнання дискурсу найзагальнішою категорією організації мовної комунікації акцентує його динамічний характер і ставить питання про одиниці, що його становлять.

Зважаючи на те, що переклад визначається як двомовно реалізована комунікація варто зазначити, що дискурс виступає як один із важливих, хоча й імпліцитних факторів перекладу. Спілкування людей відбувається у межах комунікативного акту, складовими якого є учасники комунікації (адресант та адресат). До релевантних одиниць аналізу дискурсу в усному перекладі належить мовленнєвий акт та мовленнєвий жанр. Елементарною складовою спілкування в комунікації вважається мовленнєвий акт, який завжди є цілеспрямованою мовленнєвою дією, яку необхідно розглядати в межах прагматичної, комунікативної ситуації [1, с.136]. Л.Р. Безугла визначає мовленнєвий акт як «процес дискурсивно-мовленнєвої взаємодії комунікантів на ґрунті комунікативної інтенції мовця» [3, с.344]. Кожний мовленнєвий акт несе в собі певне повідомлення, яке може мати експліцитну (відкриту, відразу зрозумілу реципієнту) форму та імпліцитну (приховану) разом із так званім підтекстом.

Комунікація є стратегічно обумовленим процесом і це означає, що будь-яке висловлювання продукується мовцем із певною метою, для досягнення певного

результату та здійснення певного впливу. З цього випливає, що за кожним висловлюванням стоїть мета, тобто «стратегічний результат, на який скероване конкретне спілкування, комунікативний акт» [2, с. 120]. Мета визначає особливості перебігу комунікації, способи та мовні засоби досягнення бажаного результату. Загальна мета комунікативного процесу на певному етапі спілкування втілюється у комунікативних інтенціях.

Комунікативна ситуація є невід'ємною складовою перекладознавчої моделі оригіналу. За визначенням Ф. С. Бацевича, комунікативна ситуація – це «конкретна ситуація спілкування, в яку входять партнери по комунікації, яка спонукає її учасників до міжособистісної інтеракції» [2, с. 113]. Дослідник наголошує на тому, що «комунікативна ситуація визначає мовленнєву поведінку, способи реалізації комунікативної інтенції (стратегію, тактику комунікації тощо)» [2, с. 124]. Перекладачеві необхідно звертати увагу на компоненти комунікативної ситуації у вихідному тексті (далі – ВТ) та перекладному тексті (далі – ПТ) [2, с.127]. Типи комунікативних ситуацій, які репрезентують мовленнєві акти, називають мовленнєвими жанрами. Якщо мовленнєві акти виражають інтенцію мовця, то мовленнєвий жанр – це сукупність органічно поєднаних мовленнєвих актів, які виступають як іллокутивні, комунікативні та імпліцитні складові мовленнєвого жанру. Мовленнєвий жанр пов'язаний з тактиками комунікації, а мовленнєвий акт – із конкретно реалізацією тактик [2, с.131].

Переклад ґрунтується на функціонально-прагматичній адекватності, яка вимагає, перш за все, передачі основної комунікативної функції оригіналу. Перекладач повинен передати не просто своє бачення моделі ситуації ВТ, а й зіставити її з намірами автора та реципієнта.

Важливість передачі прагматичного значення висловлювання має на меті збереження та передачу наміру тексту, здійснення запланованого комунікативного ефекту, тобто прагматичного впливу. Так, згідно з визначенням В. Н. Комісарова, прагматичний аспект тексту є здатністю тексту створювати певний комунікативний ефект, викликати у реципієнта прагматичне ставлення до висловлювання, тобто здійснювати прагматичний вплив на адресата [9, с. 209]

У процесі перекладу варто враховувати прагматичну спрямованість комунікації. Збереження прагматичного потенціалу тексту залежить від відповідного рівня залучення адаптивних стратегій. Необхідність використання адаптивних перекладацьких стратегій пов'язані з передачею комунікативної інтенції автора ВТ, передачею прагматичних характеристик оригіналу та врахуванням при перекладі чинника адресата. Основна мета адаптивних стратегій полягає у відтворенні прагматичного потенціалу ВТ із урахуванням лінгвокультурних стереотипів носіїв мови та культури реципієнта [5, с. 70].

Таким чином, поняття дискурсу можна охарактеризувати як вид комунікативної події, що окрім тексту включає екстралінгвальні фактори його продукування та сприйняття. Дискурс завжди є зверненням до прагматичної (комунікативної) ситуації, яка залучається для визначення його комунікативної адекватності. В

контексті дискурсу «акт», «дія» (мовленнєва, дискурсивна, комунікативна) та «взаємодія» (інтеракція) стають центральними поняттями. Переклад є особливим видом комунікативної діяльності, спрямованим на забезпечення можливості спілкування та обміну інформацією у ситуації двомовної комунікації.

Термін «аналіз дискурсу» вперше був використаний у 1952 році американським дослідником З.Харрісом, який намагався описати текст, залучаючи соціокультурну ситуацію його породження та сприйняття. У подальших дослідженнях терміни дискурс і текст часто ототожнювалися. Проте вже на початку 80-х років ХХ ст. ці терміни стали чітко розмежовувати. Дискурс як текст трактується у такий спосіб: «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними (прагматичними, соціокультурними, психологічними й іншими факторами); текст, узятий у аспекті подій; ...» [1, с.136].

І.С. Шевченко під дискурсом розуміє текст (тексти), створені в результаті мовної діяльності представників певної лінгвокультурної спільноти, розглянутий у сукупності його лінгвістичних параметрів і соціокультурного контексту [11, с.105]. Так, дискурс є водночас процесом і продуктом мовленнєвої діяльності, що досліджується в сукупності його когнітивних, комунікативних, лінгвальних і позалінгвальних аспектів [11, с.106].

Натомість В. Звєгінцев розуміє дискурс як елементарну одиницю тексту, тобто складне ціле, або змістовну єдність, що вирізняється на рівні мови і, як правило реалізується у вигляді речень, пов'язаних між собою смисловими зв'язками. Причому інтерпретація тексту здійснюється через речення, а речення розглядаються як члени дискурсу. Саме наявність змістовної надбудови, спроможної з'єднати окремі речення в єдине ціле, приводить до утворення зв'язного тексту або дискурсу [6, с.21].

Проблема тексту – одна з центральних проблем перекладознавства. Саме текст постає предметом аналізу на першому етапі перекладу, пов'язаному з інтерпретацією оригіналу, і саме текст є предметом синтезу на завершальному етапі. Пошук домінантних елементів тексту належить до одного із головних завдань перекладача. Однак майже завжди йдеться про переклад не ізольованих текстів, а текстів, що функціонують у певному дискурсі, отже залежать від ситуації спілкування. Аналізуючи одиниці аналізу дискурсу в письмовому перекладі, слід зазначити, що дискурс є фактором перекладу, який не лише стоїть вище за «текст», а й є обов'язково ширшим за нього [10, с.102].

У процесі письмового перекладу необхідно інтерпретувати ВТ, знайти відповідні засоби передачі у мові перекладу, перевірити ступінь формальної відповідності, ступінь смислового навантаження та прийнятності для цільової аудиторії. Перекладач повинен зробити свідомий вибір між перекладацькими стратегіями залежно від типу дискурсу, тексту, близькості дальності мов, культур і врахування ймовірної, прогнозованої реакції аудиторії. Адже, у процесі перекладу ми маємо справу не лише з різними мовними системами, а й з різними культурами, де тексти оригіналу розраховані на сприйняття носіїв мови, у той час

як рецептором тексту перекладу є іншомовний читач, який має інший менталітет, інший обсяг фонові інформації тощо.

На думку перекладознавця О.І. Чередниченка, роль дискурсу слід убачати не в подоланні культурних розбіжностей, а в ознайомленні носіїв мови перекладу з цінностями культури, до якої належить ВТ. Ґрунтуючись на мовній та концептуальній картині світу одного соціуму (соціокультури), оригінал не може бути «дзеркально» відтворений засобами іншої мови, насамперед, через розбіжності в концептуальних картинах світу [10, с.105].

У процесі письмового перекладу необхідно передати і зміст оригіналу, і його стиль, при цьому важливого значення набуває форма тексту, яка має бути збережена. Перекладач має максимально чітко передати зміст оригіналу, а отже максимально зберегти граматичні форми, синтаксичні конструкції і лексичне наповнення речень оригіналу.

Перекладач художнього твору зіштовхується з масою труднощів, задля подолання яких він повинен володіти великою кількістю знань, щоб якісно відтворювати оригінальний текст мовою перекладу. Переклад художнього твору є складним процесом, оскільки художній твір важливо перекласти як завершене змістове та художнє ціле. Важливим фактором перекладу є ідейно-художній задум автора, його індивідуальний стиль. Перекладачеві необхідно мати фонові знання про твір, а також знати соціокультурні особливості, правила етикету, історичні дані, моральні та культурні цінності, які притаманні відповідному часу. Тому головною проблемою при художньому перекладі є пошук функціональних відповідників, які б поєднували одночасно граматичні чи лексико-стилістичні особливості оригіналу та зберігали емоційно-експресивну та естетичну цінність оригіналу.

Отже, дискурс з позиції перекладознавства можна розуміти як комунікативну діяльність людей з урахуванням прагматичних аспектів та як сукупність текстів, звичаїв, правил, норм певної мови і культури. У процесі перекладу необхідно встановити вплив комунікативних та прагматичних компонентів ситуації спілкування на стратегії перекладу. Врахування комунікативної ситуації допомагає перекладачеві зробити вибір адекватних перекладацьких стратегій і тактик. Релевантність поняття дискурсу для усного перекладу полягає в тому, що мовлення розглядається як сфера дій, взаємодій і взаємного впливу, яка дозволяє прагматично інтерпретувати МА. Важливим аспектом є переклад мовних одиниць, що функціонують у процесі спілкування та забезпечення еквівалентності передачі прагматичного значення, закладеного в одиниці оригіналу.

Щодо значення дискурсу у процесі письмового перекладу необхідно враховувати прагматичний фактор та ситуацію спілкування, адже йдеться про переклад не ізольованих текстів, а текстів, що функціонують у певному дискурсі. Необхідною умовою для досягнення перекладацької адекватності є також дотримання жанрово-стилістичних вимог до текстів певного типу. Необхідність прагматичної адаптації виникає через відсутність у читачів ПТ фонових знань, необхідних для розуміння фактів, які зрозумілі читачеві оригіна-

лу. Перспективним напрямком в аспекті досліджуваної проблематики вважаємо системний аналіз оди-

ниць аналізу дискурсу усного та письмового перекладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева – М. : Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 136–137.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф.С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
3. Безугла Л.Р. Мовленнєві акти перформативної форми у німецькомовному дискурсі // Проблеми загального, германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя професора В.В. Левицького : зб. наук. праць. – Чернівці : Книги – XXI, 2008. – С. 344–350.
4. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Дейк ван Т. А. ; [пер. с англ. ; сост. Петров В.В. ; под ред. Гарасимова]. – М. : Прогресс, 1989. – 310 с.
5. Демецька В.В. Проблема перекладацької адаптації прагматичних текстів // Проблема семантики слова, речення та тексту: Зб. наук. пр. / Київ. нац. лінгв. ун-т. – К. : Вид-во Центр КНДУ. – 2006. – Вип. 14. – С. 70–74.
6. Звегинцев В. А. О цельнооформленности единиц текста / В. А. Звегинцев // Известия АН СССР. Сер. литературы и языка. – 1980. – Т. 39. – № 1. – С. 13–21.
7. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – М., 2004. – 477 с.
8. Кибрик А. А. Когнитивные исследования по дискурсу / А. А. Кибрик // Вопросы языкознания. – 1994. – № 5. – С. 126–139.
9. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) / В.Н. Комиссаров. – М. : Высш. шк., 1990. – 253 с.
10. Чередниченко О.І. Міжкультурні аспекти перекладу / О.І. Чередниченко // Мовні і концептуальні картини світу. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2001. – С. 485.
11. Шевченко І. С. Когнітивно-прагматичні дослідження дискурсу / І.С. Шевченко // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / під загальн. ред Шевченко І. С.: Монографія. – Харків : Константа, 2005. – С. 105–117.
12. Mills S. Discourse / Sara Mills. – Routledge, 2004. – 177 p.
13. Schiffrin D. Approaches to Discourse. / D. Schiffrin. – Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 1997. – 470 p.

REFERENCES

1. Arutyunova N. D. Discourse // Linguistic encyclopedic dictionary., 1990. S. 136-137.
2. Batsevich, F. (2004) Bases of communicative linguistics. Kyiv.
3. Bezugla L.R. Performative speech acts in the German discourse // – Chernivtsi : Knyhy – КНКНІ, 2008. – S. 344–350.
4. Dijk van T. A. Speech. Cognition. Communication / Van Dijk, T. A. – М. : Progress, 1989. – 310 p.
5. Demetskaya V.V. Problems of adaptation of pragmatic texts // V.V. Demetskaya. – К. – 2006. Issue 14. – P. 70-74.
6. Zviegintsev V. A. Text units / V.A. Zviegintsev. – 1980. Issue 1. – P. 13-21.
7. Karasyk V. I. Language circle: personality, concepts, discourse / V. I. Karasyk. – Volhohrad: Peremena, 2002. – 477 s.
8. Kibrik, A.A. Cognitive Discourse Analysis: Local Discourse Structure / A.A. Kibrik // 1994. — P. 126–139.
9. Komissarov V.N. Theory of translation (linguistic aspects) / V.N. Komissarov. – М. – 1990. – 253 p.
10. Cherednichenko O.I. Cross-cultural aspects of translation / O.I. Cherednichenko // Language and conceptual world images. – Kyiv. : Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2001. – 485 p.
11. Shevchenko I.S. Cognitive pragmatic aspects of discourse // I.S. Shevchenko. – Kharkiv. – 2005. – P. 105-117.

The concept of discourse as a communicative event and a textual category

N. V. Pasenchuk

The article is devoted to the theoretical view of the concept of "discourse" from the perspective of translation. It highlights different approaches to the interpretation of the concept of "discourse" as it requires a special approach of the translator to achieve the pragmatic adequacy of a target text. Discourse is justified by its understanding as a communicative event and a textual category. It is also analyzed as a general category of speech activity.

Keywords: translation, discourse, text, speech, extralinguistic factors, socio-cultural aspect, communication.

Понятие дискурса как коммуникативного события и текстовой категории

Н. В. Пасенчук

Аннотация. Статья посвящена теоретическому обзору понятия «дискурс» с позиции переводоведения. В статье рассмотрены различные подходы к трактовке понятия «дискурс», обосновывается его понимание как коммуникативного события и текстовой категории. Дискурс анализируется как общая категория организации речевой деятельности, решается вопрос о выделении единиц, составляющих дискурса в устном и письменном переводе.

Ключевые слова: перевод, дискурс, текст, речь, экстралингвистические факторы, социокультурный контекст, коммуникация.